

ברייתא דרבי ישמעאל בסידורי המדקדים האשכנזיים

ברייתא דרבי ישמעאל שבראש מדרש ההלכה ספרא (תורת כהנים)¹ לספר ויקרא הועמדה, כידוע, בסידור התפילה בסוף סדר הקרבנות של תפילת השחר של כל יום,² וכחלק מפרקי מקרא משנה ותלמוד שאומר אדם בכל בוקר לשם תלמוד תורה.³ ניקודה של ברייתא זו בסידורים השונים לעדותיהם ולדורותיהם מעמיד תרומה חשובה לתיאור לשון חז"ל, שנתבסס כידוע בדורות האחרונים על אדני העיון בכתבי יד טובים שהוכרו כמשמרים מסורות ישנות ועל מסורות העדות.⁴ לפנינו כאן יעוין בברייתא זו על פי ניקודה בסידורים שנוקדו והוערו בידי מהדירי סידורים ומדקדים אשכנזיים החל במאה השש-עשרה ובמשך כשלוש מאות שנה. מתיקונים שהוכנסו בניקוד הצורות, בדרך כלל על פי סברה, ובעיקר מן ההערות שנתלוו אליהן המרמזות למה שנמצא לפני מעשה התיקון, עולה קו ברור המצביע על טיבה של המסורת האשכנזית בקריאת לשון חז"ל, שאף בה נתקיימו, לפחות עד המאה השבע-עשרה, צורות לשון אותנטיות.⁵

בסיס העיון כאן יהיה ברייתא דרבי ישמעאל כפי שהיא בסידור ר' שבתי סופר מפשמישל בן ראשית המאה השבע-עשרה (להלן רש"ס), על ניקודו וההערות הרבות שבו, ומן העיון בסידור זה יסתעף הדיון אל מעשי שאר מדקדי סידורים אשכנזיים, ובראשם ר' עזריאל ובנו ר' אליה מוילנא, ר' זלמן הענא, ר' יעקב עמדין, יצחק סטנוב, וולף היינדהיים ויצחק זליגמן בער.⁶

1. על ברייתא זו והעמדתה בראש הספרא ראה י"נ אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, ירושלים תשי"ז, עמ' 166.
2. בנוסח התימנים (בלדי) בתפילת שבת ויום טוב בלבד.
3. וראה סדר רב עמרם גאון, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' ז. עוד ראה תשובות רב נטרונאי בר הילא גאון, מהדורת י' ברודי, ירושלים תשנ"ד, א, עמ' 110; וראה עתה סדר רב עמרם גאון, מהדורת י' סץ, ירושלים תשס"ו, עמ' כו ומה שכתב שם בהערה 31 על ייחוס הדברים לרב נטרונאי גאון.
4. וראה פינקלשטיין, ספרא, ג, עמ' ח ואילך, מה שהציג באפרט שינויי הנוסחאות שלו לגבי ברייתא דרבי ישמעאל גם מן הנמצא בסידורים ובמחזורים.
5. וראה כהן, דקדוקי; כהן, לשון המשנה, ובעיקר שם, עמ' 74.
6. עליהם ועל חיבוריהם ראה כהן, דקדוקי, עמ' 258-263. להלן ציון העמודים שבהם נמצאת

כדרכו הרבה רש"ס להעיר ולבאר, וחלק מביאוריו אף יורדים לפרטים שכל מי שקנה לו ידיעה כלשהי בדקדוק הלשון אינו צריך להם. את הערותיו בברייתא דרבי ישמעאל, שהיא מושא עיוננו כאן, אפשר לחלק לשלושה סוגים: (א) ענייני גרסה, כגון "בשלש עשרה מידות" לעומת "משלש עשרה מידות", "נדרשת בהן" לעומת "נדרשת" בלא מילת בהן, "וכן שני כתובים" לעומת "ושני כתובים" בלא מילת וכן,⁷ ועוד. יצוין שכל הגרסאות הללו יש להן על מה שיסמוכו הן בכתבי יד ודפוסים ישנים הן בדברי הראשונים וראשוני האחרונים על ברייתא זו, שחלק מהם נזכרו כאן בדברי רש"ס עצמו.⁸ (ב) ענייני כתיב, כגון מְגֻזְרָה "בלא יו"ד אחר הזי"ן [...] כי כן הוא בפסוק אל ארץ גזרה (ויקרא י"ו)", וכגון פְּעֻנָּנו "בחד יו"ד", ועוד.⁹ נראה שהתכוון בהערות אלו גם להוציא מידי סידורים שלא כך נכתב בהם.¹⁰ (ג) ענייני ניקוד ותצורה, ובהם יתרכזו עיוננו כאן.

חלק מעניינים אלו אינם אלא הערות של ניקוד שאין בהן חידוש לכל מי שיש לו ידיעת מה בדקדוק. כך למשל היא הערתו על מְקַל, שהקו"ף בה "בדגש חזק לחסרון נו"ן מן" ועוד באורך שם, כך היא הערתו על שְׁנָה, שהו"ו שלה בקמץ "כי הוא תאר לנקבה [...] כי גזרה היא שם בלשון נקבה" וכו',¹¹ וכך היא הערתו על וְחֹמֶר, שהו"ו שלה בקמץ "לפי שהמלה עומדת בענינה והיא בטעם מלעיל כמו ערב ובקר (תלים נ"ה)",¹² ועוד כיוצא בזה.

בריייתא דרבי ישמעאל בסידורי המדקדקים הנזכרים כאן (וראה ברשימת הקיצורים הביבליוגרפיים): סידור רש"ס, ב, עמ' 49; סידור ר"ע ור"א, מהדורה ראשונה, י ע"ב; מהדורה שנייה ושלישית, ז ע"ב; סידור בית תפלה, ז ע"ב; מחזורי הידנהיים לראש השנה ויום הכיפורים: ר"ה תק"ס, שחרית, יד ע"ב; ר"ה תקע"ה, שחרית, ו ע"ב; יו"כ תקס"ו, שחרית, ה ע"ב; יו"כ תקע"ה, שחרית, ו ע"ב; בער, סדר עבודת ישראל, עמ' 53-54. בדיון להלן יוזכרו סידורים אלו בלא ציון חוזר ונשנה לעמודים.

7. ורש"ס מאריך בהסבר מקומה של מילה זו כאן ומפרשה כנמשכת מן המידה הקודמת וכמוסבה אליה. וראה גם האמור להלן בסעיף ז, והערה 87 שם.

8. נזכרו כאן ספר כלבו (בן סוף המאה השלוש-עשרה בקירוב), ר' דוד אבודרהם (ספרד, המאה הארבע-עשרה), ספר כריתות לר' משה מקינון (צרפת, המאה הארבע-עשרה), ספר הליכות עולם (על דרכי המשנה ו"ג מידות) לר' ישועה ב"ר יוסף הלוי (תלמסאן [אלג'יריה], המאה החמש-עשרה), ספר כריתות לר' משה מקינון (צרפת, המאה הארבע-עשרה), ועוד.

9. הערות הכתיב לשתי תיבות אלו – גזרה, כענינו – שבאו כאן לדוגמה, הובאו בסידור ממה שכתב מהרש"ל בשם רי"ן. עליהם ראה עוד להלן.

10. ואכן בסידור ר"ע ור"א, לכל מהדורותיו, נדפס מְגֻזְרָה.

11. ולא אמר דבר על ניקוד השי"ן. במקרא, כידוע, שְׁנָה (אס' ג, ח), וכן היא קריאת התימנים כאן: "מְגֻזְרָה שְׁנָה" (לקריאת התימנים צוין כאן ולהלן על פי התכאליל המצויים ובעיקר על פי תכלאל עץ חיים השלם, מהדורת שמעון צאלח, ירושלים תשל"ט). על יחס הצורות שְׁנָה-שְׁנָה בניקוד הבבלי ובכתבי יד של משנה המנוקדים ניקוד טברני וניקוד ארץ-ישראלי ראה ייבין, עמ' 694 והערה 21 שם.

12. כדרכו נוקק רש"ס למצוי במקרא. אכן במשנה כ"ק לעולם קל וְחֹמֶר, בקמץ, וגם לא במעמד הפסקי, וכפי שהראה מור, עמ' 277 (ושם גם על צירופים קבועים אחרים במשנה ההולכים

על הערת ניקוד אחת כזאת ראוי לומר דבר. על מילת יִשְׁמַעְאֵל העיר רש"ס: "כ"ה [=כן הוא] צר"י תחת העי"ן. סדור מהרש"ל, והוסיף וביאר: "ר"ל שהאלף נחה ואינה נקראת כלל כי כן הוא מנוקד בתורה בישמעאל בן אברהם".¹³ הערה זו, הנאמרת על מילה שלכאורה מעולם לא נפל ספק בניקודה, אפשר שהיא באה בכל זאת להוציא מידי סידורים או מקורות אחרים שנמצא בהם ניקוד שונה, בצירי באל"ף, המבקש לכוון למשמעות השם כדיוקה.¹⁴ ואכן בכ"י רומי לספרא נמצא הצירי (הבבלי) משמאל האל"ף ולא רק לפנינו, בברייתא דרבי ישמעאל, אלא גם להלן בגוף הספרא (עמ' פח),¹⁵ ונמצא ניקוד זה גם במקורות אחרים, ובהם אף מחזור כמנהג אשכנז.¹⁶

להלן ייסוב הדיון על כמה מן הצורות בברייתא זו שיש להן עניין להכרת מסורת האשכנזים בהן, בקריאתן או בניקודן, קודם לאותה תנועת תיקונים ששינתה את פני הלשון בסידור האשכנזי. מהן ומתוכן עולות, כאמור, צורות המוכרות לנו מכתבי יד טובים של לשון חז"ל, ובראשם כתבי יד מנוקדים של משנה, וכן ממסורות העדות.

א. רבי

בפתיחת הברייתא: "רבי ישמעאל אומר". בהגייתה של מילת רבי נתרבו כידוע הדרכים, והיא אף הפכה דוגמה לריבוי מסורות הקריאה בלשון חז"ל ולקשיים העומדים בפני כל מי שבא להוציא מהדורת משנה מנוקדת.¹⁷ בסידורו ניקד רש"ס רְבִי בלא להעיר דבר. סף ציין לסידורים אשכנזיים רבים המנוקדים כרש"ס בחיריק,¹⁸ ועל מה שהביא שם אפשר להוסיף סידור פראג רע"ו,¹⁹ פראג רע"ט, מחזור מעגלי צדק שי"ז, סידור האנוואה שע"ו,²⁰ וכן הגדות של פסח לאין מספר.

- בדרך זו). עם זאת יצוין לקריאת התימנים קל וחומר; ראה למשל משנה מסכת אבות, מהדורת צ' קיסר, ירושלים תשס"ב, עמ' עב.
13. וכך העירו גם ר"ע ור"א בסידורם: "הצרי תחת הע' והא' נחה" (במהדורה השלישית ביתר קיצור: "הע' בצירי והא' נחה").
 14. היינו "יִשְׁמַעְ אֵל". וכבר פירש אבן עזרא (לבראשית טז, יא): "בהעלם האלף להקל על הלשון".
 15. וזה המנהג בניקוד הבבלי גם במקרא; ראה ייבין, ב, עמ' 1090, ושם גם על דרכי ניקוד אחרות.
 16. ראה פינקלשטיין, ספרא, ג, עמ' 1.
 17. וידועים דברי ביאליק בעניין זה. ראה ביאליק, זרעים, עמ' 9 וכן קוטשר, מגי"ש, עמ' 48; הנ"ל, ביצוע, עמ' 147-148.
 18. סידור רש"ס, ב, מלואים, עמ' לט.
 19. סידור שנדפס בפראג בשנת רע"ו נזכר כאן (לעניין אחר) בדברי רש"ס עצמו. על גרסת "בשלש/משלש עשרה מידות" כתב: "וכ"ה בסדור דפוס פראג שהוגה ע"י מהר"ר אברהם מפראג בשנת רע"ו לפ"ק". ועוד הוא מזכיר סידור זה בהקדמתו לסידורו, הקדמה פרטית, סימן כו (סידור רש"ס, א, עמ' 93).
 20. וראה עוד פינקלשטיין, ספרא, ג, עמ' 1. חלק מן הסידורים באשכנז נזכרים גם בחיבור הממצא אצל שרביט, לשונה, עמ' 194-195.

בחיבורי המדקדקים האשכנזיים רבו הדעות בצורתה של מילה זו, רובן ככולן עשויות על פי סברה ולא על פי מסורת הגייה מהלכת, אם קדומה אם בת הזמן. בספר התשבי הבחין אליהו בחור בין רְבִי שהוא רב בנטייה עם כינוי המדבר ובין תואר הכבוד רְבִי, תמה על מה שנמצא ב"הרבה סידורי תפלות" רְבִי, ואף ניסה להסביר כיצד נשתלשל ניקוד זה, ש"לא יתכן בדקדוק כלל". ביותר תמה על "שאנחנו האשכנזים קוראים הברת הרי"ש בקמץ חטוף ונאמר רְבִי על משקל קָלִי עֲזִי²¹ ולעולם לא מצאתיה כן", והכריע לבסוף לצד רְבִי, שהזכיר בתחילת דבריו; "והראיה כי הפייטנים כאשר חתמו את שמם בריבי כתבו אחר הרי"ש יו"ד כגון אליעזר בריבי קלירי להורות על חירק הרי"ש".²²

ניקוד רְבִי בחיריק כך הוא עדיין בסידורם של ר"ע ור"א בכל שלוש מהדורותיו. הענא בסידורו "בית תפלה" ניקד רְבִי, והפנה בהערה למה שכתב בחיבורו "שערי תפלה", סימן מט. שם דחה את הניקוד רְבִי, שהביא מ"דברי אגור",²³ ועל רְבִי שבסידור ר"ע ור"א כתב בקצרה: "וע"י ר"ע ור"א נדפס רבי בחיריק הרי"ש, ולא עלי לריב ריבם". על ניקודו זה של הענא השיג בארוכה ר' יעקב עמדין והעמיד תחתיו את הצורה רְבִי, שאליה הגיע מדעתו, וכדבריו: "כך עלתה במצודת עיוני תהלה לאל אף על פי שלא שיערוהו הקדמונים ונפלה בה דעות חלוקות".²⁴ על דבריו של הענא השיג גם ר' מרדכי דיסלדורף (הלברשטט) בהשגותיו ל"שערי תפלה", סימן כח.²⁵ הוא דחה את עצם הקביעה שיש כאן כינוי מדבר, ודעתו היא "שהיו"ד היא סימן היחס". הוא נוטה לנקד רְבִי "כמו וְרַבִּי המלך [יר' מא, א],²⁶ וכן קוראים הספרדיים, וכן אנחנו קוראים רב בפתח" (ודוק שלגבי הגיית האשכנזים בפועל לא אמר דבר על רבי, כי אם על רב). להגיית רְבִי הגיע מסברה והעמידה בגדר של "ונלענ"ד".²⁷ השגה אחרת על דברי הענא, שחשיבותה בעדות שיש בה על דרך

21. הניקוד בחטף קמץ אינו אלא סימן לקמץ הקטן ה"חטוף", כידוע.

22. ראה התשבי, ערך "רב". ולא אמר כאן דבר על סידורי אשכנז המנקדים רְבִי, אף שסידורים שנמצא בהם כך כבר היו בזמנו ואף קודם לכן. אליהו בחור נולד בשנת רכ"ז (1467), ודפוס ראשון של ספר התשבי, איזנא ש"א (1541), נדפס על ידו בימי שבתו באיזני שבדרום גרמניה, וכאמור בסוף הקדמתו ("הקדמה בהלצה") לספרו.

23. הוא ספר הדקדוק לר' יעקב בן יצחק פנסי, ונציה שס"ה. ניקוד זה עולה בקנה אחד עם עדותו של הבחור על הגיית מילה זו בפי האשכנזים, וכמובא כאן.

24. לוח ארש, סימן נ (יצחקי, לוח ארש, עמ' לח). את הצורה רְבִי הציע לראשונה, כדבריו שם, בפירושו למשנה "לחם שמים" בברכות א, א. שם אכן הביא את שלל הקריאות בזה, ובכללן צורת רְבִי בחיריק, שעליה אף העיד "וכן נוהגין הלועזי' [ם]". על האשכנזים העיד שם שהם קוראים בסגול (והגייה זו מקוימת כידוע עד היום). הכרעתו היא, כאמור, רְבִי, ויצוין שלגרסה קרובה, רְבִי, מציין התשבי וכמובא לעיל.

25. בתוך יצחקי, לוח ארש, עמ' שכח.

26. וראה דברי סטנוב המובאים להלן.

27. וראה סידור רש"ס, ב, מלואים, עמ' לט; יצחקי, לוח ארש, עמ' 51 הערה 239.

ההגייה הנשמעת, היא השגתו של ר' ראובן בן אהרן הלוי בספרו "ענף עץ אבות", שאף הוא ספר השגות על חיבוריו של הענא.²⁸ בחלק "עבותים חדשים", המוקדש להשגות על "שערי תפלה", כתב בסימן מט:²⁹ "מעולם לא ראיתי שגעון כזה לשבש לשון כל ישראל ע"י סברא משובשת לומר מן רב רבי. [...] והדרך הנכון רבי, אבל אני מבטל דעתי בעבור שכל ישראל קוראין רבי".³⁰

גרסת רבי המשתקפת בסידורים האשכנזיים עד ראשית המאה השמונה-עשרה גרסה טובה היא, כידוע. היא עולה למעלה על ימי חז"ל, כעולה מכתובות הקדשה, מכתובות על גבי מצבות וממקורות טובים אחרים, וכדוגמת בריבי שהעיד עליה אליהו בחור מן הפיוט. אין בזה כדי להוציא ממהימנות את הצורה רבי וצורות אחרות שאף הן נמצאו להן עדויות טובות ממקורות קדומים,³¹ ואולם עובדה היא שמכלל הצורות שהילכו משך דורות רבים צורת רבי היא שקנתה לה אחיזה בסידורי האשכנזים, עד שבאו מדקקים מאוחרים ומסברה של עיון דקדוקי העמידו תחתיה רבי.

עדות מפורשת למעשה של תיקון בזה באה אצל סטנוב, אגרת בית תפלה, סימן סט (יב ע"ב):³²

רבי נתן אומר.³³ הרי"ש בפתח כי הנפרד ממנו רב בפלס עם, דל, וכמו ו'ר' יעבוד צעיר" [בר' כה, כג] "רב ביתו" (אסת' א) "רב סריסו" (דניאל א) [...] והנה כמו שנאמר הנטי' [ה] מן עם עמי עמך עמים כן נכון לאמר מן רב רבי רבך רבים. ואף כי יש בזה השקל אשר פאי"הם בחירק בנטי' [ה] כמו פת פתי פתך פתים, הנה יגיד עליו רעו כי אחר תמצאנו "לא רבים יחכמו" (איוב לב) "שרים רבים ונכבדים" (במדבר רב) "ו'רבי המלך" (ירמי' ט), שענין כלם ענין נכבדים, נגזור היות א"כ [=אם כן] נטיתו בפתח הרי"ש. וכן אנו רגילים לאמר עם יתר הכנויים כמו משה רבינו. ומה גם כי ע"י השע"ת [=השערי

28. ראובן בן אהרן הלוי (גריסהבר), ענף עץ אבות, פיורדה תק"ד. נדפס בחלקו אצל יצחקי, לוח ארש, עמ' שנה ואילך.

29. יצחקי, שם, עמ' שנח.

30. הרי כאן שלוש עדויות על הגיית האשכנזים: אליהו בחור העיד על הגייה בקמץ קטן ("חטוף"), ר' יעקב עמדין על הגייה בסגול, ור' ראובן בר' אהרן על הגייה בחיריק. העדות הראשונה מן המאה השש-עשרה, אך השתיים האחרות בנות אותו זמן – המאה השמונה-עשרה.

31. לפרטים על שלל העדויות לצורות השונות מן המקורות הקדומים ראה קוטשר במקומות שצוינו לעיל בהערה 17.

32. הוספתי כאן מעט פיסוק במקומות הנצרכים וכן מראי מקומות (בין סוגריים מרובעים) במקום שלא צוינו כלל.

33. דיבור המתחיל כאן הוא מסדר פיטום הקטורת הבא בסידורים שלפנינו קודם ברייתא דרבי ישמעאל. בסידור רש"ש לא בא סדר פיטום הקטורת כלל, וכמקובל בסידורי הזמן ההוא, והיקרותה הראשונה של מילת רבי היא בברייתא דרבי ישמעאל.

תפלה] נדפס באבות "ומורה" ³⁴ רַבָּךְ "קראו רבו", ³⁵ בשניה [ם] הרי"ש בפתח, ומאיזה טעם זכה כינוי המ"ב [=המדבר בעדן] להנקד הרי"ש בתנועה אחרת זולת הפתח, אין זה בלתי אם טעות גמור וכל המשנה ידו על התחתונה.

מתוך שהבין סטנוב את מילת רבי כנטיית המילה רב בכינוי מדבר קבע את צורתה רַבִּי וכנטיית המילה במקרא. באמת מילת רב לא נמצאה במקרא בנטייה בכינויי הגוף כי אם בצורת הרבים בלבד, וכך אף בשימושה כשם עצם, במשמע של שר ונכבד, ונראה שהרגיש סטנוב בדבר ולפיכך ראה להביא עדין גם מן הלשון הנהוגה "משה רַבִּינו". ומפני שרבי לדידו שם עצם בנטייה ראה להשיג על הענא שניקד רַבָּךְ, רַבּוּ, אך לא נהג כך גם במילת רבי וניקדה "בתנועה אחרת זולת הפתח". יצוין שבפני עצמה יש טעם בהשגה זו שכן אף הענא רואה במילת רבי צורה בכינוי המדבר, ואף על פי כן הוא ניקדה רַבִּי, ומן הטעם שנתן בחיבורו "שערי תפלה".

בחיבורו המאוחר יותר, "ויעתר יצחק", חזר סטנוב לדון במילה זו והאריך שם מאוד, ³⁶ מפני שבינתיים, מאז כתב את אשר כתב ב"אגרת בית תפלה", יצא לאור "לוח ארש", שבו קבע ר' יעקב עמדין את הקריאה רַבִּי, "ורבים אומרים לנפשי ברר דברין למען נדע אל מי מקדושים נפנה בקריאת זאת המילה, על כן יצאתי לדון בדבר החדש לידע ולהודיע כי קום יקומו דברי אשר כתבתי להורותם וכל דברי זולתי בטלין ומבוטלין לא שרירין ולא קיימין". ואכן סטנוב דוחה שם באורך את דברי ר' יעקב עמדין, חוזר על מה שכתב ב"אגרת בית תפלה" ובהרחבת היריעה מאוד, מאריך בהוכחת דעתו שיש כאן כינוי למדבר, ומקיים את הכרעתו לקרוא רַבִּי. ³⁷ היידינהיים קיבל את הכרעתו של סטנוב, וניקד במחזוריו ובסידוריו רַבִּי. ³⁸ בעקבותיו הלך בער ³⁹ ואף האריך בהסבר ניקודו, ודבריו בעיקרם הם חזרה על דברי סטנוב. הוא דחה בתוקף את כל דעות קודמיו, אליהו בחור (רַבִּי), הענא (רַבִּי), וביותר את דעתו של ר' יעקב עמדין (רַבִּי), וקיים את רַבִּי על דרך רב טבחים שבמקרא, רַבֵּן, רַבְנֵי ושאור צורות שבלשון חז"ל (חלק מהן נזכרו אצל סטנוב). אף

34. כך! אלא שבאמת אצל הענא נדפס (ראה בהערה הבאה) מורא באל"ף, כמקובל. מורה בח"א,

אם אינו טעות סופר כאן, יש לו כמובן על מה שיסמוך, וראה תה' ט, כא ומשנה נזיר ט, ה.

35. כוונתו לנמצא בזה במסכת אבות (ד, יב; ו, ג) בסידורו של הענא "בית תפלה" (ע"ב; ע"ד ע"א).

36. ויעתר יצחק, סימן עט (יט ע"א ואילך).

37. ועם זאת יצוין שבהגדה של פסח "מדויקת היטיב ע"י המדקדק הרבני מה' יצחק [...]

מסטנאב", שנדפסה עם תרגום לגרמנית (באות עברית) של משה מנדלסון (ברלין תקמ"ו), ננקד בכל מקום רַבִּי. לא הטיל כאן סטנוב את פרי הכרעתו על ניקוד ההגדה, אלא ניקד כמקובל בסידורי אשכנז שקדמוהו.

38. כך כבר במחזוריו לראש השנה ויום הכיפורים, ראה היידינהיים, ר"ה, שחרית, יד ע"ב; הנ"ל,

יה"כ, שחרית, ה ע"ב. סך (סידור רש"ס, ב, מילואים, עמ' לט) ציין לעובדה שגרסת רַבִּי באה

מידי סטנוב (ב"ויעתרו יצחק") והיידינהיים.

39. סדר עבודת ישראל, עמ' 53.

הוא רואה כאן צורה בכינוי המדבר ומסביר אותה לשון כבוד, "לעשות את הגדול בחכמה לרב לו (וכעין תיבת Monsieur בל' צרפת)".⁴⁰
מכאן ואילך נעשה ניקוד רַבִּי הניקוד השגור בסידורי האשכנזים. בסידורי הספרדים והתימנים ובסידורים נוסח איטליאני גם היום עדיין רַבִּי.

ב. שלש-עשרה

עוד בפתיחת הברייתא: "בשלש"⁴¹ עשרה מדות". רש"ס ניקד בְּשֶׁלֶשׁ-עֶשְׂרֵה, הלמ"ד בקמץ, והעיר: "והלמ"ד תתכן קריאתה"⁴² בקמ"ץ חטף כמו ושלש עשרה שנה מרדו (בראשית יד) ותתכן ג"כ בחולם כמו בשלש עשרה שנה למלכו (ירמי' א'). בניקודו הכריע אפוא כאחת הדרכים האפשריות העולות לדבריו מן הניקוד שבמקרא, אלא שלא ציין שהכרעתו היא לצד הניקוד השכיח פחות, וכפי שיתברר להלן.⁴³
ובאמת, במקראות מדויקים שבידינו לא נמצא כלל שלש עשרה בלמ"ד קמוצה; הלמ"ד לעולם חלומה (בין שהתיבה מוקפת בין שאינה מוקפת), וכך גם בכתוב בכראשית ששימש לרש"ס ראיה לניקודו.⁴⁴ ניכר שדברי רש"ס נסמכו על דפוסי מקרא שננקד בהם כתוב זה שבכראשית בקמץ, ואכן כך הוא במקראות גדולות דפוס ונצייה רפ"ד-רפ"ו. יצוין עוד שכך ננקד גם במהדורת ריטנברג לספר מכלול של רד"ק (ליק תרכ"ב, קפו ע"ב): "ושלש" בסמוך שְׁלֶשׁ-עֶשְׂרֵה (ראשית יד)."⁴⁵
סידורים הסמוכים לזמנו של רש"ס יש שננקד בהם בקמץ, כגון בסידור האנוואה שע"ן⁴⁶ (ובלי מקף) ובמחזור מעגלי צדק, שי"ז-שכ"א, ויש שננקד בהם בחולם, כגון סידורי פראג רע"ו, פראג רע"ט, פראג רפ"ז ועוד. סידורי המדקדקים האשכנזיים הלכו בזה ברובם אחר רש"ס. כך, בְּשֶׁלֶשׁ- (ובמקף), ננקד בסידור ר"ע ור"א (בכל מהדורותיהם),⁴⁷ וכך ניקד הענא בסידורו "בית תפלה".

40. אף זה ביאור שהציעו סטנוב (אך בלא ההשוואה לצרפתית).
41. גרסה אחרת: משלש, והעיר עליה רש"ס. וכך גם בספרא כ"י רומי, וראה שינויי הנוסחאות אצל פינקלשטיין, ספרא, ג, עמ' 1.
42. יצוין לשון קריאתה. בהברה האשכנזית מובדלת כידוע הגיית החולם מהגיית הקמץ.
43. עוד יצוין שבסיס עיונו וראייתו הוא דווקא המספר שלש עשרה שבמקרא ולא כל שלש בנסמך, כגון שלש מאות, אף לא "וְאִם שְׁלֶשׁ-אַלְהָה" (שמ' כא, יא). וראה עוד להלן המובא מדברי בער.
44. כך בכ"י לנינגרד, וראה תנ"ך מהדורת דותן (תל-אביב תשל"ג ומהדורות נוספות), וראה מנחת שי על אתר: "הלמ"ד בחולם ברוב ספרי" כ"י מדוייקי' וכן ראיתי בדפו' קדמון וכ"כ א"ת [=וכן כתב אור תורה] (ראה עתה מנחת שי על חמישה חומשי תורה, מהדורת צ' בצר, בעריכת י' עופר, ירושלים תשס"ה, עמ' 85).
45. וראה הערת סץ בסידור רש"ס, ב, מלואים, עמ' לט, שציין למקורות שהובאו כאן.
46. המלבה"ד: יצחק בן שמעון שמואל הלוי.
47. והעירו: "במקף והל' בק"ח [=בקמץ חטוף] כ"ה בס"י [=כן הוא בספרים ישנים]" (ההערה במהדורה השלישית בקצרה: "הל' בק"ח").

ראשית השינוי המכריע בזה באה מידו של היידנהיים. במהדורות הראשונות של מחזוריו לראש ושנה וליום הכיפורים (תק"ס; תקס"ז) ניקד בשלש (ובלי מקף), אבל במהדורת תקע"ה של מחזורים אלו כבר בא שינוי וננקד פְּשֶׁלֶשׁ. גם בער ניקד כך, בחולם, ואף האריך בזה, וכתב:

בנקוד תיבה זו טעו הרבה מן הדייקנים ונקדו בשלש-עשרה הלמ"ד בקמץ חטוף ואינה אלא טעות, ונמצא מלת שְׁלֶשׁ יותר מנ' פעמים במקרא וכולן הלמ"ד בחולם חוץ מן אחד והוא ואם שְׁלֶשׁ-אַלְהָה (שמות כ"א י"א) שהוא בקמץ חטוף בעבור סמיכתו למלה שהיא מלעיל בתנועה ראשונה אבל שְׁלֶשׁ עשרה אינו סמוך למילה מלעיל וע"כ נקוד בחולם כמו שנמצא בס' יהושע הרבה דוגמאות וכן נקוד בסדור רפ"ז גם בסדור רפ"ה דפוס טרין.

הן בער והן רש"ס שקדמו תלו כמובן את ניקודם בניקוד שבמקרא, ולא עלתה כלל על דעתם שייטכן לנקד מילה כלשהי במשנה ובתלמוד שלא כניקודה במקרא. במשנה כיו"ק בא הצירוף שלש עשרה תשע פעמים,⁴⁸ מהן שלוש פעמים בכתיב מלא: שלוש עשרה (כולן בסדר מועד), והמנקד ניקד לעולם בחולם, בין מלא בין חסר, חוץ מפעם אחת שניקד בה בקמץ קטן: בְּשֶׁלֶשׁ עֶשְׂרֵה נְפֵה" (מנחות י, ד; אך מעט למעלה משם [ו, ז] בחולם: "מנופה בְּשֶׁלֶשׁ עֶשְׂרֵה נְפֵה").⁴⁹ שְׁלֶשׁ עֶשְׂרֵה בקמץ קטן גם בכיפ"ב (נידה ה, ו פעמיים).

ג. בנין אב

במידה השלישית: "מבנין אב". רש"ס ניקד מְבַנֵּין אב, והעיר: "כ"ה היו"ד בקמץ" וכן אב האל"ף בקמץ מפני שהם מוכרתים ואינם סמוכים למילה שאחריהם". אשר למילה אב אכן פשוט שהיא מוכרתת, היינו צורת נפרד, ואולם ראויה לעיון הערת רש"ס למילה בנין, שאף בה ראה צורת נפרד ולפיכך קבע את ניקודה בקמץ ולא בפתח. בנין אב לשיטתו אינו צירוף של סמיכות כי אם צירוף צמידות: בניין שהוא אב.

בניקודו זה הלך רש"ס נגד סידורי זמנו וסידורים שקדמו לו שניקדו בנין אב בפתח. כך הוא בסידורים פראג רע"ו ופראג רע"ט, בסידור ר' הירץ, בסידור האנוואה

48. שתיים מהן בכי"ק² (נידה ה, ו). בדפוס המשנה - 10 פעמים. "בן שלוש עשרה למצוות" שבאבות ה, כא לא נמצא בכי"ק, שלא נמצאת בו משנה זו, שהיא כידוע ברייתא שנספחה למשנה. וראה אפשטיין, מבוא, עמ' 978.

49. כיו"פ לעולם שלש עשרה בכתיב חסר, ובמקום שנקד - בחולם. גם בספרא כיו"ד שבניקוד בבלי בכתיב חסר (ואין צריך לומר שבחולם; הניקוד הבבלי אינו מכיר את הקמץ המכונה קטן).

שע"ו,⁵⁰ במחזור "מעגלי צדק", ועוד.⁵¹ גם בסידורם של ר"ע ור"א ננקד בפתח (ולא קיבלו בזה את דעת רש"ס), וכן הוא גם אצל היידנהיים במהדורות הראשונות של מחזוריו לראש השנה וליום הכיפורים; אלא שבמהדורה השלישית של שנת תקע"ה כבר שינה וניקד מַפְנִיץ, וכן עשה אחריו בער בסידורו, שניקד בקמץ ואף העיר: "הי"ד בקמץ כי הוא נפרד, ואב תואר לבנין, והמוכן בנין שהוא אב וראש".

הצירוף בניין אב אינו במשנה (אף לא מקבילו בנה אב), ועיקרו במינוח של מדרשי ההלכה.⁵² הניקוד (הבבלי) בכ"י רומי לספרא כאן ובשאר מקומות הוא בַּנִּיץ אב, אך יש שנקד בכתב יד זה גם בַּנִּיץ אב, בפתח.⁵³

ד. כלל ופרט

המידה הרביעית: "מכלל ופרט". רש"ס ניקד מְפַלֵּל ופֶּרֵט – שתי המילים בקמץ, והעיר:

כ"ה בדפוס פראג⁵⁴ הלמ"ד של מכלל ורי"ש מפרט בקמץ וכ"ה בסידור מהרש"ל,⁵⁵ ונכון הוא כי הם ממשקל כתב שהכ"ף בשו"א והתי"ו בקמץ והרבים יוכיחו כי כן בלשון רבים מורגל בפי כל לומר כללים ופרטים בקמץ כמו שנאמר מן כתב כתבים, והמבין יבין.

"ונכון הוא" בא בוודאי להוציא מידי סידורים אשכנזיים לא מעטים המנקדים מילים אלו בפתח. כך הוא, למשל, במחזור מעגלי צדק ובסידור האנוואה שע"ו ועוד, בכל הופעותיהן הרבות של מילים אלו כאן.⁵⁶ נראה שברקע הדברים עומדת ההגייה המקובלת של מילים אלו ביחיד בתנועת a, כרגיל באשכנז, כידוע, לעומת צורת

50. בשני הסידורים האחרונים נקד גם אב בפתח: אב, וכן הוא בסידורים נוספים; ראה פינקלשטיין, ספרא, ג, עמ' 2.
51. ראה גם אצל פינקלשטיין, שם.
52. ומסתברים הדברים על רקע אופייה של המשנה וניסוחה השונים מאופי מדרשי ההלכה ודרכי ניסוחם. וראה ב"ז בכר, ערכי מדרש, תרגם מגרמנית א"ו רבינוביץ, תל-אביב תרפ"ג, עמ' 7-8; פינקלשטיין, ספרא, ד, עמ' 2-3. בתוספתא נמצא צירוף זה פעם אחת בלבד, לא בתוך דברי הלכה כי אם ברשימת שבע מידות של הלל הזקן (סנהדרין ז, יא).
53. ראה פרטים אצל ייבין, עמ' 1043-1044.
54. כוונתו לסידור פראג רע"ו, וראה הערה 19 לעיל.
55. על העדויות הרבות מסידורו של מהרש"ל (שלא הגיע לידינו) ראה רייף, עמ' 44-45; כהן, לשון המשנה, עמ' 75 הערה 8. רש"ס עצמו מעיד על גלגוליו של סידור זה עד אשר הגיע לידינו; ראה בהקדמה פרטית, סימן כו (סידור רש"ס, א, עמ' 92-93).
56. אך בסידורים פראג רע"ו ופראג רע"ט: כלל, פֶּרֵט בקמץ.

הריבוי, המקיימת את ההגייה בקמץ.⁵⁷ עצם חוסר הסדירות הזה נרמז בדבריו של רש"ס, שהביא ראייתו מן ההגייה המקובלת של צורת הריבוי דווקא: "והרבים יוכיחו כי כן בלשון רבים מורגל בפי כל לומר כללים ופרטים בקמץ כמו שנאמר מן כתב כתבים".

הוכחתו לגבי צורת היחיד נשענת על מילת כתב, שניקודה בקמץ נתון במקרא, מה שאין כן כלל ופרט, שאינן מילים מקראיות ומשום כך אי אפשר לשיטתו להוכיח עליהן. ואף זאת: במילות ההסבר שלו "כמו שנאמר מן כתב כתבים" נרמז חוסר הסדירות הקיים בהגייה האשכנזית גם באשר לצמד צורות זה. אף כתב נהגית בעברית שביידיש בתנועת a,⁵⁸ אלא שלגביה אין רש"ס צריך להיזקק כלל להגייה הנשמעת, שכן מילה זו ניקודה נתון במקרא, פְּתַב, ומה לי דרך הגייתה בפי הבריות. לעומת זאת הגיית הריבוי כְּתָבִים מתיישבת יפה עם ניקודה התקני של צורת היחיד כְּתַב, ובלא שים לב להגייתה למעשה פְּתַב. נמצאת למד: אם כְּתָבִים (שכך הגייתו⁵⁹) צורת יחיד שלו כְּתַב (שכך ניקודו במקרא), הנה כְּלָלִים, פְּרָטִים (שאף הן כך הגייתן, ובלשונו: "מורגל בפי כל לומר [...] בקמץ") צורת יחיד שלהן כְּלָל, פְּרָט.

גם ר"ע ור"א ניקדו בסידורם בקמץ. במהדורה הראשונה אף טפלו לניקוד זה הערה: "אות שני[ה] קמוצה על משקל כְּתַב, זמן".⁶⁰ כך כמוכּן נהג גם הענא ב"בית תפלה", וכן ניקדו היידנהיים ובער.⁶¹

מכל מקום ההערה שראה רש"ס להעמיד בעניין זה, ובעיקר הציון "ונכון הוא", מרמזים לניקוד האחר, השגוי לשיטתו, בפתח, שהיה מקובל בסידורים אשכנזיים עוד בתחילת המאה השבע-עשרה, זמנו של רש"ס, וכאמור לעיל.

ויצוין שעוד במאה השמונה-עשרה נותן ר' יעקב עמדין דעתו לניקודה של מילה זו ומסתפק בה אם צורת הנפרד שלה בקמץ או בפתח. בפירושו "לחם נקודים", שהוא כולו הערות של דקדוק שסיפח לפירושו "לחם שמים" על מסכת אבות, כתב על "שבכלל דבריו דבריים" (אבות ב, ט; עמ' קלט): "שבכלל. פתוח. שהוא דבוק. וגם אין כ"כ הכרע אם הוא מהקמוצים במוכרת". פירוש דבריו: מילת שבכלל צריכה להיות כאן בפתח, שכן היא נסמך, מה גם שאף צורת הנפרד אפשר שהיא בפתח (פְּלָל).⁶²

57. ראה ילון, מבוא, עמ' 19 והספרות שזכרה בהערה 37 שם; ויינרייך, עמ' 39, ועוד שם, עמ' 48 על חוסר סדירות זה של a בלשון יחיד לעומת o בלשון רבים: כְּלָל-כְּלָלִים, פְּרָט-פְּרָטִים, ועוד.

58. פְּתַב, ראה, למשל, סטוטשקוב, עמ' 481, וראה גם ויינרייך, עמ' 48.

59. צורת הרבים כתבים אינה במקרא.

60. במהדורה השלישית באה ההערה בקיצור: "כלל הל' בקמץ וכן פרט".

61. בית תפלה, היידנהיים, ר"ה, יד ע"ב; בער, עמ' 53.

62. בסידורו "בית תפלה" (סז ע"ב) ניקד הענא כאן במסכת אבות שְׁבַכְלָל דְּבָרָיו, על דרך המצוי במקרא בצורות הנסמך של משקל זה (כגון שְׁאָר עֲמוּ [יש' יא, יא], פְּתַב-הֲדַת [אס' ד, ח] ועוד). ניקוד צורות נסמך אלו בקמץ נתקיים כידוע בדקדוק העברי עד קרוב לזמננו. ראה למשל

ה. א

במידה השישית: "אי אתה דן". תולדות מילת השלילה אי בלשון חז"ל וגרסאות הגייתה כבר התבררו הרבה במחקר. בכתבי יד טובים של המשנה ובמסורות טובות ששימרו צורות כהווייתן צורתה של מילה זו היא אִי, בצירי.⁶³ הגרסה אִי בחיריק מצויה ביותר בהגיית האשכנזים; כך בסידוריהם ובמשניות שנוקדו על ידיהם, ומכוחם כך נשתקע בעברית החדשה.⁶⁴

יסוד הניקוד בחיריק הוא בתיקון מדקקים, שהעמידו מילה זו על פי צורתה לכאורה במקרא. דברים מפורשים אמר בזה אליהו בחור בספרו התשבי, ערך "אי":

אי. כמו אין, והוא בחירק כמו אִי כבוד (שמ"א ד, כא), ימלט אִי נקי (איוב כב, ל), וכן יש לומר אי אפשר בחירק, והאומרים אי בצרי טועין כי הוא לשון אִי.

בסידורו מציין רש"ס כאן שהאל"ף בחיריק ומפנה למקום הופעתה הראשון של המילה, בברכת "אשר יצר"; שם דן בה. כאן לא ראה אלא לציין "וכ"ה בסדור מהרש"ל בשם רי"ן".⁶⁵

וכך כתב בברכת "אשר יצר" (סידור רש"ס, ב, עמ' 10):

כתב הר"ר אליהו בחור בספר התשבי שהאל"ף של אי בחיריק כי פירושו אין כמו אי כבוד (שמואל א' ד') אי נקי (איוב כ"ב) שפירושו אין כבוד אין נקי כמו שפי' רש"י בשניהם ויש סדורים שנקדה האל"ף בצר"י והוא טעות כי אי בצר"י הוא לשון איה כמו אי הבל אחיך (בראשית ד'), ונכון הוא.

ש' ברקלי, לוח השמות השלם, מהדורה אחת-עשרה, ירושלים 1960, מס' 72; וראה גם ד' בן-חיים, במלחמתה של לשון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 262. על ניקודו זה של הענא השיג ר' יעקב עמדין בלוח ארש, ב, סימן נח, ובהתאם לדבריו ב"לחם נקודים" (ראה יצחקי, לוח ארש, עמ' קצה).

63. כך בכ"ק (ולרוב נוספה המילה בשוליים או בין השיטין, שכן במסורת הכתיב היא נטמעה במילה איפשר, כידוע. ראה אפשטיין, מבוא, עמ' 1213 ואילך; בראש, פ"ב, עמ' 170).

64. ראה סיכום הדברים אצל אלדר, מסורת, ב, עמ' 227; שרביט, לשונה, עמ' 204 ואילך, והספרות שצינו. שרביט ציין שם למעשי מדקקים אשכנזיים מן המאות השבע-עשרה והשמונה-עשרה, ואולם כפי שנראה להלן הערות של תיקון בזה עולות כבר לפני כן.

65. רי"ן, שהוא כפי הנראה ר' יעקב נקדן, היה ממקורותיו העיקריים של מהרש"ל בעניני ניקוד, ראה רי"ן, עמ' 32. וכתב עליו אליהו בחור בספר מסורת המסורת (זולצבאך תקי"א, לד ע"א): "רי"ן, ר"ת ר' יעקב נקד"ן הביאו הרבה פעמים ר' שמשון הנ"ל בספרו [הכוונה לר' שמשון הנקדן, ראה עליו אלדר, ספרות הדקדוק, עמ' 20 ואילך], ולא ידעתי מי הוא". ראה גם L. Zunz, *Zur Geschichte und Literatur*, Berlin 1919, p. 113. לזיהוי אפשרי אחר ראה הערת סין בסידור רש"ס, ב, עמ' רי.

שילב כאן רש"ס בתוך דברי אליהו גם דברים משלו, ועיקרם עדותו על סידורים שננקדה בהם האל"ף בצירי, ניקוד שהוא לדעתו טעות. ואכן כך באמת נמצא בסידורים הקרובים לזמנו של רש"ס, כגון מחזור מעגלי צדק, שננקד בו א"י,⁶⁶ אלא שבמקביל אנו מוצאים סידורים המנקדים כבר א"י, וכהגהת המהרש"ל ורי"ן: כך הוא בסידורים פראג רע"ו, פראג רע"ט ועוד.

גם בסידור ר"ע ור"א ננקד א"י וכן ניקד הענא ב"בית תפלה", והשיג עליו ר' יעקב עמדין על אשר "נטה בזה אחר התשבי המטעה האומרים בצירי" שהוא לשון א"י לדעתו.⁶⁷ השגתו המבקשת לקיים את הקריאה א"י פונה לצדדים שונים, גם ללשון המקרא (ואף הפריז על המידה בבקשו לפרש, כאפשרות, אפילו את "אי הבל אחיך" שבמקרא מלשון א"י – "אין כאן הבל"), ואולם העיקר בה אינם נימוקיו כי אם מה שהוא אומר בסיום דבריו: "ומחמת כל זה אני אומר שהנכון כמקובל בידינו לאמרו בצירי".⁶⁸ יש כאן אפוא עדות להגיית א"י בצירי באשכנז עוד במאה השמונה-עשרה.

יצחק סטנוב הלך בעקבות בעלי הסידורים המדוקדקים שקדמוהו, ואף השיג על דברי ר' יעקב עמדין. ב"אגרת בית תפלה" עדיין לא אמר בזה דבר, ואולם ב"ויעתר יצחק", שיצא לאור לאחר שכבר יצא לאור "לוח ארש" לר' יעקב עמדין,⁶⁹ כתב (עמ' יא): "והאל"ף בחירק, ובלו"א [=ובלוח ארש] הראה פנים לנקדו בצירי [...] ולי נראה לנקדו בחירק", והאריך שם בדברי הסבר.

גם היידנהיים ניקד א"י בחיריק,⁷⁰ וכן נהג בער אחריו. בברכת אשר יצר (עמ' 37) הביא את כל דברי התשבי בזה, וסיים: "ונסתרו בזה דברי עטרת זקנים לא"ח [=אורח חיים] ס' ו'". סוף דבריו אלו של בער מוליך אותנו למה שנמצא בעניין זה בפסיקה האשכנזית. "עטרת זקנים" שציין לו בער הוא חיבורו של ר' מנחם מנדל אוירבך על שולחן ערוך,⁷¹ ולעניין זה של ברכת "אשר יצר" כתב בסימן ו' של אורח חיים: "ויאמר אי אפשר בצירי תחת אי כי המלה נגזרת מן אין",⁷² והובאו דבריו גם בבאר היטב על אורח חיים שם (ס"ק ב) וכן בפרי מגדים אשל אברהם, שם, ס"ק

66. לסידורים אחרים ראה פינקלשטיין, ספרא, ג, עמ' 3.

67. לוח ארש, סימן י, ראה יצחקי, לוח ארש, עמ' יח ואילך.

68. שם, עמ' כ.

69. ראה בסעיף א לעיל.

70. כן במחזוריו לראש השנה וליום הכיפורים למהדורותיהם השונות, ועוד.

71. ר' מנחם מנדל אוירבך (1620–1689) היה תלמידו של ר' יואל סירקיס (הב"ח) בקרקוב. מחיבורו על שולחן ערוך לא נדפס אלא החלק על אורח חיים, ובמהדורות הגדולות של שולחן ערוך הוא נדפס עמו על הדף. וראה שם הגדולים לחיד"א, מערכת ספרים, בערכו.

72. תפיסה זו באשר לגיזרונה של א"י היא התפיסה המקובלת גם בבלשנות המודרנית; ראה שרביט, לשונה, עמ' 205.

ב. ⁷³ ואולם בעל שערי תשובה, ⁷⁴ שחיבורו מוסב בעיקרו על "באר היטב", כבר יודע להעיד (שם, ס"ק ב) "אך כפי מה שגורר בפי כל האל"ף בחירק, וכן הוא בסידור מהר"ז הענא". דבריו אלו באו בעיקר כדי ליישב את מה שכבר נשתגר בימיו, וכדבריו: "ולכן אין לשנות ממה שהוא שגורר בפי כל לקרות א"א [=אי אפשר] הא' בנקודת חירק והנח להם לישראל וכו'", ⁷⁵ ואולם יכול הוא לסמוך את פסיקתו על מי שהוא בר הכי במקצוע זה של דקדוק, הלוא הוא זלמן הענא. ⁷⁶

ו. טען

במידה התשיעית והעשירית: "ויצא לטעון טען אחד/אחר". ⁷⁷ גרסת רש"ס וניקודו בשתי הופעותיו של צירוף מילים זה לְטֵעוֹן טֵעֵן, וכגרסתו כן היא הגרסה במקורות טובים, ובראשם ספרא כ"י רומי 66. ורבו בזה הגרסאות גם בשם העצם וגם בפועל המקדים אותו: לטעון טען, לטעום טעם, לטעון טֵעוֹן, טֵעֵן ועוד. ⁷⁸ בסידורם של ר"ע ור"א לכל מהדורותיו לְטֵעוֹם טֵעֵם, ⁷⁹ אלא שבמהדורה השלישית כבר העירו: "וי"ג [=ויש גורסים] בנו"ן". ⁸⁰ בגרסה זו החזיק גם הענא בסידורו "בית תפלה".

73. בעל "באר היטב" על אורח חיים הוא ר' יהודה אשכנזי (פולין, המאה השמונה-עשרה), ובעל "פרי מגדים" הוא ר' יוסף תאומים (גרמניה, המאה השמונה-עשרה).
74. הוא ר' חיים מרדכי מרגליות, שחי בגליציה במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה. חיבורו שערי תשובה על אורח חיים נשלם בתקע"ט (1819).
75. וראה גם משנה ברורה (לר' ישראל מאיר הכהן [ה"חפץ חיים]) על אתר, ס"ק ד.
76. הישענות חלק מן הפוסקים האשכנזיים על בעלי הדקדוק של זמנם אינה תופעה נדירה. השווה למשל דברי הט"ז באורח חיים רטז, ס"ק יב: "בברכת בורא עשבי בשמים שמעתי מהמדקקים...". וראה עוד בפרי מגדים, משבצות זהב, שם, ס"ק יב, שציין ל"הרב המדקק הגדול מהר"ר שלמה הענא ז"ל בשערי תפלה", וראה מאמרי "עשבי בשמים" – עיון בדקדוק התפילה האשכנזי והשפעתו על פוסקי ההלכה", מחקרים בלשון יב (בדפוס).
77. גרסת רש"ס במידה התשיעית: לְטֵעוֹן טֵעֵן אָחֵד, ובמידה העשירית: לְטֵעוֹן טֵעֵן אָחֵר; וכן הוא בסידורים אשכנזיים שלפנינו, וגם בזה רבו חילופי הגרסאות, ואכמ"ל.
78. ראה שינויי הנוסחאות אצל פינקלשטיין, ספרא, ג, עמ' 5; וראה גם בירורו של נאה, עמ' 36–37.
79. כך גם בכמה כתבי יד של הספרא (ראה פינקלשטיין, שם, עמ' 5), וכן היא גרסת הר"ש בצינו לספרא כאן בפירושו לנגעים ג, ד (ושם גם לטעון טעם, וכך גם בספר כל בו, סימן ג [מהדורת י"י וירבסקי, א, ירושלים תשנ"ז, עמ' ג; אך בד"ר נפולי ר"ן: לטעון טען]); וראה נאה, עמ' 36, המציע שמא נולדה הצורה טעם מן הצורה טען בחילוף מ-נ, ומוסיף אפשרות של סיוע מן הצד הסמנטי, שכן מילת טעם נושאת עמה משמעות של הסבר, טענה, סיבה. חילופי מ-ן שיער גם פינקלשטיין, ספרא, ד, עמ' 5.
80. ההערה במהדורה הראשונה: "כ"ה בס"י במם בסופ' [=כן] הוא בסידורים ישנים במ"ם בסופה".

ואולם בסידורים שלפנינו הגרסה הרגילה היא לְטֶעוֹן טֶעֶן, ויסודה באשר לצורה טֶעֶן בתיקון שהעמיד יצחק סטנוב מדעתו, וכפי שכתב באיגרת בית תפלה, סימן קיד (יד ע"ב):⁸¹

לְטֶעוֹן טוּעֵן אַחַר. כר"ל בנו"ן כי הוא מענין משא שהעברי והתרגום שוים בו כמו שתרגם ע"פ [=על פסוק] טֶעֶנוּ אַתְּ בְּעִירְכֵּךְ [ם] (ראשי' מה) טֶעֶנוּ יַתְּ בְּעִירְכֵּךְ⁸² [...] ומלת טוּעֵן בחולם ובפתח כמו שנמצא בתרגומא דהאי קרא רובץ תחת משאו (שמות דג) רביע תחות טוּעֵנִיה. ואשר ישנה את טעמו לקרא במלת הטעם במקום הזה הוא נותן טעם לפגם.

העמיד כאן אפוא סטנוב את המילה טוּעֵן, ומבחינת המשקל הביא לה ראייה מתרגום אונקלוס למילת משא העברית (שמ' כג, ה). באמת היה יכול להביא ראייתו מן העברית גופה, ממילת טוּעֵן שבמשנה: "וראה טוּעֵן אַחַר יַפֵּה מִמֶּנּוּ".⁸³ אם לא נשמטה מזיכרונו מילה זו, שיחידאית היא במשנה, אפשר שיש לומר שנוח היה לו להביא ראייתו מתרגום אונקלוס לתורה מלהביא ראייה מן המשנה, ולשיטתו שבכל הנוגע לעברית לשון המקרא עדיפה, שהיא "לשון עברי", מה עוד שברישתה של דבריו כבר נזקק להשוואת העברית עם הארמית, מקרא ותרגומו.

תיקון זה של סטנוב נתקבל על ידי היידנהיים וכך הדפיס במחזוריו, ואחריו אימץ צורה זו בער, וכך הוא בסידורו: לְטֶעוֹן טֶעֶן. בהערה הביא בער את הנוסחאות השונות, ובכלל זה מה שנמצא בסידור ר"ע ור"א וכן מה שנמצא לפני כן בסידורי רפ"ז ורפ"ה, בסידור השל"ה, בכל בו ועוד, וכן את גרסתם של כתבי יד ושל מחזור רומא (לְטֶעוֹן טֶעֶן) וגרסת הספרדים (לְטֶעוֹן טֶעֶן) ועוד, אלא שסיים: "אמנם העקב גרסת בעל וי"צ [=ויעתר יצחק] לְטֶעוֹן טֶעֶן". אכן לא גרסה של ממש יש כאן, כי אם "גרסה" של מי שבא לתקן מדעתו.

מסידורים אלו נתגלגלה צורה זו לשאר סידורי האשכנזים, וכך הוא בסידורים

81. וחזר וכתב כן בחיבורו ויעתר יצחק, סימן קכג, עמ' כה; וראה סף, רש"ס, ב, מילואים, עמ' לט.

82. עד כאן מוסבים דבריו לעניין הפועל לְטֶעוֹן, ולהוציא מידי הגרסה לְטֶעוֹן.

83. הניקוד במשניות שלפנינו טֶעֶן (כך למשל ניקד ילון). מסורת המנקד ככ"ק טוּעֵן, ואולם ככ"פ: טוּעֵן (המתפרשת על דרך המלך כצורת טוּעֵן המלעילית ובקמץ תמורת פתח, כדרכו של מנקד כ"פ המחליף ביניהן). כיוון שצורה זו יחידאית היא במשנה אפשר שמנקד כ"ק לא הכירה כהלכתה וניקדה כשאר צורת הבינוני טוּעֵן הנקרות במשנה פעמים אחדות, אם בלשון טוּעֵן טענה אם בלשון טוּעֵן משא (אך ראה פלמן, עמ' 46, שציינה לכמה מסורות שבעל פה הקוראות אף הן טוּעֵן. האפשרות האמורה כאן לגבי כ"ק עשויה להיות אמורה גם לגבי אותן מסורות שבעל פה).

שלפנינו. סידורים ספרדיים ותימניים אינם מכירים גם היום נוסח זה, והם מקיימים את הגרסה לטעון טעון (ספרדים),⁸⁴ לטעון טעון (תימנים).⁸⁵

ז. וכן

במידה השלוש-עשרה, "וכן שני כתובים המכחישים זה את זה" וכו', ניקד רש"ס וְכֵן, והעיר: "בלא אל"ף והכ"ף בצר"י". ובתוספת שם: "ובתשב"ץ בס"י ר"ו כתב ז"ל וכן שני כתובים המכחישים זה וכאן בפת"ח תחת הכ"ף".⁸⁶ אכן שני ניקודים, ואף שני כתיבים, מתרוצצים בניקודה – וממילא בהגייתה – של תיבה זו בסידורי אשכנז ואף בספרי מנהגיהם עד לדורות האחרונים: וְכֵן לעומת וְכֵן/ וְכֵאן.⁸⁷ ואף על פי שרש"ס הכריע לצד וְכֵן הגנה הוא ראה לנכון (אם הוא אכן מעתיק הסידור⁸⁸) להוסיף בדבר מנהגו של מהר"ם מרוטנבורג כפי שציין לו תלמידו ר' שמשון בר' צדוק בספר תשב"ץ שלו. בסידורם של ר"ע ור"א נקד וְכֵן,⁸⁹ וכך גם אצל הענא ב"בית תפלה" ובסידוריהם של היידנהיים ובער.⁹⁰ עם זאת יצוין שבמקום אחר הרחיב היידנהיים את הדיבור על

84. אך לא כן בסידור "איש מצליח" של זמנו, שמהדירו שינה הרבה מנוסח הספרדים המקובל מדורות. בעניין שלפנינו ניקד טעון, כנוסח האשכנזים שלאחר תיקונו של סטנוב, ובהערותיו "לאוקמי גירסא" שבסוף הסידור (סימן לג) ציין את טעון כשיבוש וקבע את טעון או טעון לנוסח הנכון.

85. ובפירוש עץ חיים למהרי"ץ על אתר "ומי שגורס לטעון טעם אחר אינו אלא טועה", והביא ראה מן הרשב"ץ ש"העיד שכן הגרסה בסדורים, טעון אחר". ובאמת כך כתב הרשב"ץ, אלא שהוסיף: "אבל ראיתי בברייתא דספרא שכתוב טעם א' [חר]". ראה יבין שמועה, ירושלים תשכ"ט (ד"צ), נב ע"א, וראה גם פינקלשטיין ספרא, ד, עמ' 5 (על ענייני לשון העולים מפירושו של רשב"ץ לפרק "איזהו מקומן" ולברייתא דרבי ישמעאל ראה בר-אשר, רשב"ץ). לגרסה טעון ראה גם אצל זקש לדמאי ג, ב.

86. וראה ספר תשב"ץ, ורשה תרס"ב (ד"צ ירושלים תשי"א), יז ע"א; הסימן כולו עוסק בכמה דקדוקי נוסח התפילה של מהר"ם מרוטנבורג (וראה גם י"ז כהנא, רבי מאיר ב"ר ברוך [מהר"ם] מרוטנבורג: תשובות פסקים ומנהגים, א, ירושלים תשי"ז, עמ' קמד). דברי התשב"ץ הובאו במהדורת סץ בין סוגריים מסולסלים לציון היותם כתובים בגיליון או בין השיטין (ראה דברי סץ בסידור רש"ס, מבוא, עמ' מב).

87. בכ"י מילה זו אינה, והנוסח שם: "ושני כתובים". לחילופי הגרסאות ראה פינקלשטיין, ספרא, ג, עמ' 8. על המצוי בזה בסידורי אשכנז נוספים ראה סידור רש"ס, ב, מילואים, עמ' לט. וראה הערה 7 לעיל.

88. ראה דברי סץ במקום הנסמן לעיל בהערה 86.

89. במהדורה הראשונה ציינו בהערה שיש ספרים שנמצא בהם וְכֵאן "ובס"י [=ובסידורים ישנים] אינו".

90. ואולם בער מעיר ש"בסידור רפ"ז גם בכ"י אחד הנוסחא כאן וְכֵאן שני כתובים", וציין לדברי היידנהיים בזה (ראה בהערה הבאה).

קריאת מהר"ם מרוטנבורג וכאן, והראה פנים לביאור המפרשה לשון 'פה' והמבקש לבאר מה עניין 'פה' דווקא למידה זו של שני כתובים המכחישים זה את זה.⁹¹ גרסת וְכֵן היא השלטת ברוב סידורי זמננו, אך גם גרסת וְכֵן/וְכֵן עדיין מצויה,⁹² בעיקר בפי מי שקיבלו כך מרבותיהם ובעקבות מה שנמצא בזה בשם האר"י. ויצוין שאת קביעת האר"י בזה הביא אף הט"ז בביאורו לשולחן ערוך אורח חיים, סוף סימן כ"ז, בכלל ריכוז קביעות האר"י שהעמידן הט"ז שם כ"העתק מספר עץ חיים שחיבר האלקי מהר"ם קלפיראס⁹³ תלמיד האלקי קודש קדשים מהר"רי לוריא ז"ל בעניני תפלה", ובתוכן: "וכן שני כתובים יאמר וכאן שני כתובים". וכיוון שכך נמסר בשם האר"י אין תמה שנתפשטה קריאה זו בעיקר בקרב חסידים.⁹⁴ הקוראים וכאן מכוונים את קריאתם זו גם כנגד הכתיב וכן בלא אל"ף, שכן, כידוע, זה כתיבה המקורי של מילת כאן, וכתיב זה עדיין מצוי לעיני הלומדים גם בדפוסים שלפנינו.⁹⁵ עוד אפשר שנשתלשלה גרסה זו מן החילוף המצוי והמוכר יפה בצירופים לאחר מכן, יותר מכן ופחות מכן, שבהם לשון כאן עולה יפה גם מבחינת המשמעות.⁹⁶

91. ראה בביאורו על רש"י "הבנת המקרא" לבמדבר ז, פט (בתוך חומש "דרך מסילה", פיורדה תר"א). אכן אין הדברים מתיישבים עם פשט הלשון, וראה עוד הערה 94 להלן. במחזוריו, כאמור, ניקד היידנהיים וְכֵן.

92. במקצת סידורים היא נדפסת גם כיום, כ"נוסח אחר" ובסוגריים.

93. צ"ל כנראה מהר"ח ולא מהר"ם, והכוונה לר' חיים ויטל, שזה כינויו (אני מודה לידידי ד"ר רונית מרוז, שסייעתני בעניין כינוי זה); וראה סדר אמירת פיטום הקטורת הארוך להרב פינחס זביחי, הערה נד. וזה לשון ר' חיים ויטל בפרי עץ חיים, שער עולם העשיה, פ"ב: "רי"א [=ר] ישמעאל אומר] וכו'. וכאן שני כתובים ולא יאמרו וכן".

94. יצוין למשל מנהגו של האדמו"ר ממונקאטש, ר' חיים אלעזר שפירא, לומר וְכֵן על דרך המבואר בפרי עץ חיים הנ"ל; ראה י"מ גאלד, דרכי חיים ושלום, מונקאטש ת"ש, סימן קטז. כך נהגו גם אחרים. ראה ספר מנהגי ספינקא, בני ברק תשמ"א, עמ' יא, וכן א"א זיס, ספר מנהגי קומרנא, תל אביב תשכ"ה, עמ' יד, סעיף מה. על דרך הדרוש החסידי נתפרשה מילה זו לשון כאן ממש, ואף נאמר בה ביאור למה נאמרה במידה זו דווקא; ראה בני יששכר לר' צבי אלימלך שפירא מדינוב, מאמרי חודשי תמוז ואב, מאמר ג' אות ז, ומאמרי חודש אלול, מאמר ב', אות ו'. לביאורים אחרים המבינים וְכֵן/כאן במשמע של 'פה' ומתאמצים לבאר מדוע נאמרה לשון זו דווקא במידה זו של שני כתובים המכחישים זה את זה ראה בשו"ת יביע אומר להרב עובדיה יוסף, ת, ירושלים תשנ"ה, סימן יא, אות ט (הסימן כולו עוסק ב"מקצת תיקונים בנוסחאות התפלה ומקורותיהם"), ושם אף מה שהביא בשם מי שמפרש מילה זו לשון וְכֵן, "יסוד", ככתוב "ואת פְּנוּ נחשת" (פירוש זה אף מצוי כהערה במקצת סידורים נדפסים). וראה עוד מה שצוין בהערה 91 לעיל. אין צריך לומר שכל הפירושים הללו אינם מכוונים אל הפשט. לעומת כל אלו יצוין מנהג חב"ד: "אומרים בתפלה: וכן – בצירי ולא בפתח – שני כתובים".

ראה ספר המנהגים: מנהגי חב"ד, ניו יורק תשכ"ו (ד"צ כפר חב"ד תשנ"ג), עמ' 6.

95. כך למשל בכלאג, ג, ב בדפוסים המצויים: "אחד מיכן ואחד מיכן ואחד באמצע".

96. וראה בירורו של ברגנרין, עמ' 128–129. לחילופי וְכֵן/וְכֵן בניקוד הבבלי ראה ייבין, עמ' 1131. ויצוין למשל לגרסת מנקד כ"ק למשנה: "פחות מְכֵן" (שבת יא, ב). סופר כ"ק כותב בדרך

הקיצורים הביבליוגרפיים

אוצר התפלות = סדור אוצר התפלות [...] [מאת] אריה ליב גורדון, וילנה תרע"ה
(ד"צ ירושלים תש"ך)

אלדר, מסורת = א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית מהותה והיסודות
המשותפים לה ולמסורת ספרד, א-ב (עדה ולשון, ד-ה), ירושלים תשל"ט
אלדר, ספרות הדקדוק = א' אלדר, "ספרות הדקדוק של יהדות אשכנז בימי
הביניים", מסורות ה-ו (תשנ"א), עמ' 1-34
אפשטיין, מבוא = י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, מהדורה שנייה, ירושלים
תשכ"ד

ביאליק, זרעים = סדר זרעים של ששה סדרי משנה, מנוקד ומפורש על ידי ח"נ
ביאליק, תל-אביב תרצ"ב (דברי ההקדמה, ובכותרת "משנה לעם", נדפסו שוב
בכל כתיב ח"נ ביאליק, תל-אביב תרצ"ח, עמ' ריד-ריח)
בית תפלה = [סידור] בית תפלה, [ניקד והעיר] שלמה הכהן הנקרא זלמן הענא...,
יסיני תפ"ה

בער, סדר עבודת ישראל = סדר עבודת ישראל, [...] מחובר ומסודר [...] על ידי
יצחק בן אריה יוסף דב המכונה זליגמן בער, רדלהיים תרכ"ח (ד"צ תל-אביב
תשי"ז)

בר-אשר, פ"ב = מ' בר-אשר, "משנה כ"י פארמה 'ב' לסדר טהרות", קובץ מאמרים
בלשון חז"ל, [א], בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשל"ב, עמ' 166-185 (נדפס
לראשונה בתוך משנה [סדר טהרות], כ"י פרמה ב, דה רוסי 497, מהדורה
פקסימילית, ירושלים תשל"א, עמ' 1-20)

בר-אשר, רשב"ץ = מ' בר-אשר, "על פירושו של רשב"ץ לפרק 'איזהו מקומן'
ולברייתא דר' ישמעאל", לשוננו לעם נג (תשס"ב), ב, עמ' 67-74

ברגריין = ג' ברגריין, עיונים בלשון העברית, ירושלים תשנ"ה
היידנהיים, יו"כ = ספר קרובות הוא מחזור ליום כפור [...] מאתי וולף [...] היידנהיים,
מהדורה שנייה: רדלהיים תקס"ז; מהדורה שלישית: רדלהיים תקע"ה
היידנהיים, ר"ה = ספר קרובות הוא מחזור ראש השנה [...] מאתי וולף [...] היידנהיים,
מהדורה ראשונה: רדלהיים תק"ס; מהדורה שלישית: רדלהיים תקע"ה
התשבי = ספר התשבי חברו [...] אליהו בחור, מהדורת מכון הרב מצליח, ירושלים
תשס"ה

ויינרייך = א' ויינרייך, העברית האשכנזית והעברית שביידיש: בחינתן הגיאוגרפית,
ירושלים תשכ"ה

זקש = ששה סדרי משנה עם שינויי נוסחאות, בעריכת ג' זקש, ירושלים תשל"ב

כלל מכן, מיכן, ואין הגייתו מוכרעת. מסורת המנקד היא מִכָּן (וראה גם ייבין שם, הערה 39),
ואת מסורתו זו הטיל גם במקום שנכתב מפאן.

י"בין = י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה

ילון, מבוא = ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד
 יצחקי, לוח ארש = ד' יצחקי (עורך), לוח ארש [...] לר' יעקב [...] עמדין [...] ועל
 צבאו סלע המחלוקת, חיבורי המדקדק רז"ה בנוסחאות התפילה [...], טורונטו
 תשס"א

כהן, דקדוקי = ח"א כהן, "דקדוקי לשון התפילה ומסורות אשכנזיות העולות מהן",
 לשוננו סב (תשנ"ט), עמ' 257-283

כהן, לשון המשנה = ח"א כהן, "לשון המשנה מבעד לסידורי תפילה אשכנזיים
 ומדקדקיהם", לשוננו סח (תשס"ו), עמ' 73-82
 כ"פ = משנה כ"י פרמה (דה רוסי 138), מהדורה פקסימילית, הוצאת מקור,
 ירושלים תש"ל

כ"פ"ב = משנה (סדר טהרות), כ"י פרמה "ב", דה רוסי 497, מהדורה פקסימילית
 עם מבוא מאת מ' בר-אשר, ירושלים תשל"א

כ"ק = משנה כ"י קאופמן (בודפסט A 50), מהדורה פקסימילית, האג 1929
 (צילום: הוצאת מקור, ירושלים תשכ"ח)

כ"ק² = הסופר והמנקה השני של כ"ק בסוף סדר טהרות
 כ"י רומי - ראה ספרא, כ"י רומי

לוח ארש = ר' יעקב עמדין, לוח ארש, אלטונה תקכ"ט (ראה יצחקי, לוח ארש)
 לחם נקודים = ר' יעקב עמדין, מסכת אבות עם פירוש לחם שמים ולחם נקודים
 וספר לוח ארש חלק ב', אמשטרדם תקי"א (ד"צ ניו יורק תש"י; עתה גם בתוך
 משניות מסכת אבות עם [...] לחם שמים, לחם נקודים, לוח ארש, ירושלים
 תשמ"ט, ונסמן כאן לפי מהדורה זו)

לחם שמים = ספר לחם שמים [...] מאת [...] רבינו יעב"ץ, מהדורת הוצאת כולל
 ומכון פני שבת, ירושלים תשל"ח (נדפס לראשונה: וונזיבק תצ"ג [חלק א],
 אלטונה תקכ"ח [חלק ב])

מור = א' מור, "אֵילֹוּ וְאֵילֹוּ: נִיקוּד הַמִּילִיּוֹת ר-, ב-, כ-, ל- במעמד פרה-טוני במשנה
 על פי כתב יד קאופמן", לשוננו סז (תשס"ה), עמ' 271-291

מחזור מעגלי צדק = מחזור מכל השנה כמנהג האשכנזים עם פירוש מעגלי צדק,
 סביניטה וקרימונה שי"ז-שכ"א (ד"צ ברוקלין, ניו יורק תשנ"ב)

נאה = ש' נאה, לשון התנאים בספרא על-פי כתב-יד וטיקאן 66, עבודת דוקטור,
 האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ט

סטוטשקוב = נ' סטוטשקאָוו, דער אוצר פֿון דער יידישער שפראַך, ניו יאָרק 1950
 סטנוב, אגרת בית תפלה = י' סטנוב, אגרת בית תפלה, ברלין תקל"ג

סטנוב, ויעתר יצחק = י' סטנוב, סדר ויעתר יצחק, פסקי הגהות על סדר התפלה [...],
 וינה תקע"ה

סידור ר"ע ור"א = סדר תפלה מראשית השנה ועד אחרית השנה, יצא לאור ע"י [...] מוה"ר עזריאל [...] ובנו מוה"ר אלי', פרנקפורט דמיין תס"ד. מהדורה שנייה (בשם "דרך שיח השדה"): ברלין תע"ג; מהדורה שלישית: ווילמרשדארף תע"ח (ועתה במהדורת תצלום עם תוספות ונספחים מידי י' סץ, טורנטו תשס"ז).

סידור ר' הירץ = מלאכה חדשה תפילה מכל השנה עם פיר' [וש] יפה [...] אשר חיבר וליקט [...] מהר"ר הירץ ש"ץ..., טיהינגן ש"ך

סידור רש"ס = יצחק סץ דוד יצחקי ודוד סלמון (מהדירים), סדור [...] מה"ר שבתי סופר, א-ג, בלטימור תשמ"ז-תשס"ב

ספרא, כ"י רומי = ספרא, כתב יד רומי (וטיקן), אסמני 66, מהדורת צילום עם מבוא מאת א"א פינקלשטיין, ניו יורק תשי"ז (כל הציונים למהדורה זו מברייתא דרבי ישמעאל הם לעמ' א)

סץ, מבוא = [י' סץ], מבוא ליקוטים מלואים ונספחות לסדור מהרש"ס, בלטימור תשס"ב

סץ, סידור רש"ס - ראה סידור רש"ס

פינקלשטיין, ספרא = ספרא דכי רב והוא ספר תורת כהנים ע"פ כת"י רומי (אסמני מספר 66) ושנויי נוסחאות [...] בצירוף מסורת הספרא ופירושים, מהדורת א"א פינקלשטיין, א-ד, ניו-יורק תשמ"ג-תש"ן

פלמן = ק' פלמן, חילופי צורה במסורות לשון: משקל "קָטֵל" וחילופיו בלשון חכמים במקורות שבכתב ובמסורותיהן של עדות (עדה ולשון, ח), ירושלים תשמ"ב

קוטשר, ביצוע = י' קוטשר, "ביצוע תנועות u, i בתעתיקי העברית המקראית, בארמית הגלילית ובלשון חז"ל", קובץ מאמרים בלשון חז"ל, [א], בעריכת מ' ברא-אשר, ירושלים תשל"ב, עמ' 129-165 (נדפס לראשונה בתוך ספר ב' דה פריז, ירושלים תשכ"ט, עמ' 218-251)

קוטשר, מגי"ש = י' קוטשר, מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט

רייף = Stefan C. Reif, *Sabbethai Sofer and his Prayer-Book*, Cambridge 1979

שערי תפלה = ספר שערי תפלה, יסדו [...] שלמה זלמן [...] כ"ץ [...] מק"ק הענא, יסניץ תפ"ה (עתה גם בתוך יצחקי, לוח ארש, עמ' רטו-שיב)

שרביט, לשונה = ש' שרביט, לשונה וסגנונה של מסכת אבות לדורותיה, באר-שבע תשס"ו

